

անպաշտպան ճգած էր Արեւելքը. եւ երբ անգոր տեսաւ ինք զինքը կրկին ռազմազա- տերու՝ արեւմուտք եւ արեւելք տէր ըլլալ, փութաց դեսպաններ հանելով Սոսրովու ա- ուաջ՝ խաղաղեցնել փորձել անոր բարկու- թիւնը: Առաջին պատգամաւորութիւնը ըն- դունեցաւ Սոսրով Անտիոքի աւերակներու վրայ: Յաճախ կրկնուեցան այնուհետեւ պատգամազնացութիւնք Կայսեր կողմանէ, որ օր յառաջ կը բաղձար խաղաղած տեսնել Արեւելքը եւ պատրաստ էր խաղաղասիրական առաջարկութիւններով հնարաւորութեան չա- փին մէջ բաւականութիւն տալ պատերազմա- սէր եւ գոռոզ պարսկին: Դեռ պատերազմը չսկսած ուղարկուած էր Անաստաս Տիգրան, եւ կեցնելու Սոսրով պատերազմական պատ- րաստութիւններէն: Անտիոքի առջեւ երեւ- ցաւ նոյն Անաստաս զինադադար եւ խաղա- ղութիւն առաջարկելու. եւ ի վերջոյ Կոս- տանդին եւ Սարգիս ներկայացան Սոսրովին նոյն նպատակով եւ ի գլուխ հանեցին 562ի մշտնջենաւոր խաղաղութիւնը: Յուստինիա- նոս զիջած էր հնգամեայ զինադադարին (556—561) համար տալ ամէն տարի 400 լիտր ոսկի (ուստի ընդ ամէնը 20.000 լիտր ոսկի): Նաեւ 562ի խաղաղութիւնը դրած էր Հռովմայեցւոց վրայ պարտաւորութիւն վճա- րել տարեկան որոշ գումար մը: Ուստի ըմբռնելի կ'ըլլայ նաեւ դեսպանին «առա- քունն առ նա բազում գանձիւք»:

դ. «Եւ արք պարսիկք, որք փախուցեալ էին վասն քրիստոնէութեան, եւ էին ի քա- ղաքին Կայսեր, կալաւ եւ ետ (Յուստինիա- նոս) ի ձեռս նորա»:

Այս պարբերութիւնը կ'ականարկէ 562ի մշտնջենաւոր խաղաղութեան դաշինքի վե- ցերորդ կէտը. առ այս կը գրէ Կ. Գիւտեր- բոք (Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան, էջ 104— 107):

«Երկու պետութեանց մէջ ալ պատերազ- մէն ի վեր շատ մը փախստականներ կը գտնուէին, որոնց մէկ մասը դատաւիք էր, միւսը անձինք, որ քաղաքական եւ կամ կրօ- նական պատճառէ մը գրգռել թշնամի եր- կրին մէջ ապաւինած եւ ապաստան գտած էին»²³: ...

²³ Այսպէս բիւզանդական արքունեաց մէջ ապաս- տան գտած էր պարսիկ Կաւատ իշխանը, որ իրրեւ դասի հետամուտ՝ Սոսրովու դէմ դաւաճանութեան մը մասնակցած էր եւ յետոյ Ներսէսի տակ Գոթաց դէմ պատերազմ մղեց:

Բոլոր այս փախստականներուն՝ խաղա- ղութեան դաշինքովը (Թ. 6) անարգել թոյլ տրուեցաւ իրենց հայրենիքը դառնալ եւ ա- մէն պատժէ ազատ կացուցուեցան:

Բայց պատերազմի ժամանակ բռնուած դերիներու փոխանակութեան մասին դա- շինքի մէջ որ եւ իցէ որոշում չկայ:

Ե. «Եւ գաւեմայն գոր ինչ ասաց (Խոս- րով) ի ժամանակին՝ կատարեաց (Յուստի- նիանոս) ըստ կամաց նորա, եւ արգել զնա ի բազում բարկութեան. եւ դարձաւ անդրէն յիւր քաղաքն Տիգրան»:

Գոթաց ապստամբութեան հետեւու- թեամբ վտանգուած էին Կայսեր պետութեան հիմքերը. եւ ամէն զնով կը բաղձար Յուս- տինիանոս խաղաղած տեսնել Արեւելքը: 540—562 տարիներուն վարուած բանակցու- թիւնները ցոյց կու տան թէ որքան զիջողու- թեամբ կ'ընթանար Կայսրը Սոսրովի հան- դէպ: Արդեամբք ալ պարսիկը ստացաւ այն ինչ կը ցանկար²⁴: Նոյն իսկ հեթանոս փիլի- սոփաներու մասին պահանջուած հանդուրժու- ղութիւնը լսելի եղաւ Կայսեր կողմէն:

Այս պատերազմներու արձագանդներն են Եղիշէի հետեւեալ տեղիքները. Արքայից ար- քայն իւր «առ ամենայն ազգս տէրութեան», յատկապէս առ Հայս, Վիրս, Աղուանս եւ հարաւակողման ժողովուրդները (Աղձնիք եւն) գրած հրովարտակին մէջ, անմիջապէս այս յաղթութիւններէն ետքը (562), կը յայ- տարարէր. «Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնե- լոյ՝ խաղացաք գնացաք յերկիրն Յուսաց, եւ առանց գործոյ պատերազմի՝ սիրով մարդա- սիրութեամբ նուաճեցաք գաւեմայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն» (էջ 9—10):

Նոյն ինքն Ներսէս, քրիստոնեայ պարսկահայ մը, բազմաթիւ համախոհ հայրենակիցներու հետ փախուտ տալով՝ զերծած էր պարսկական իշխանութիւնէն եւ Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան ապաւինած: Միւս կողմանէ հայ նախարարք ալ, որոնք Յուստինիանէն ապստամբած էին, Սոսրովու քով պատրաստակա- մ ընդունելութիւն գտած էին (Գիւտերբոք, 104—105):

²⁴ Այս ինքն ձեռք բերել տարեւոր դուժար մը Կաւկասեան եւ Կասպեան դռներու պահպանութեան համար: Կաւատ, Սոսրովի հայրը այս վճարքը պա- հանջելու համար սկսած էր 501ի պատերազմները, որոնք սակաւատեւ ընդհատութեամբ երկարած էին մինչեւ Սոսրովի գահակալութիւնը: Նաեւ Սոսրովի արշաւանքներու փախճանն էր աւելի հարստացնել արքունի գանձարանը քան նոր նուաճումներով ըն- դարձակել երկրին սահմանները: 562ի դաշնադրու- թեամբ վերահաստատուեցան հին սահմանները ա- ուանց կարեւոր փոփոխութեան: Միակ արգիւնքը, որ կը մնար արքայից արքային 540—562ի կռիւնէն էր Կայսեր կողմէն իրեն հասնելիք տարեւոր դուժարն եւ աշխարհակալ թագաւորի համբարը:

Հայք եւ հարաւայինք երբ արքային զօրա- կոչի մասին այս հրամանը կ'ընդունին, կը սարսափին, բայց «իրբեւ բեկեալ տեսին զգօ- լութիւնն Յուսաց առաջի նորա՝ յոյժ հա- րեալ խոցեցան ի խորհուրդս իւրեանց» (էջ 11):

Ամբողջ այս ա—ե հատուածները դասա- կան ապացոյցներ են, թէ Եղիշէի նկատի առած «Իշխանը» միայն Սոսրով Ա. Անուշ- ըռուան կրնայ ըլլալ, եւ ակնարկուած դէպ- քերը 540—562ի պարսիկ—հռովմէական պա- տերազմի պատմութենէն էջեր են:

(Շարունակելի:)

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԱՏԵՆՆԳԻՏԵԱՆՆԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակում թիւնն:)

8. — Դառնանք Հնդկեւերոպականին եւ Սումերականին միջեւ եղած կամ ենթա- դրուած աղբյուրն: Այս մասին կան զանազան գրութիւններ, որոնց մէջ կարեւորագոյն երկն է Օտրանի այն գործն՝ որուն խորագիրն է «Սումերականն ու Հնդկեւերոպականը. ինդոյն ձեւախօսական կերպարանքը»¹²⁸: Հեղինակը կը քննէ ու կը համեմատէ թէ՛ հնդկեւեր.—սումերական բառազանձը, եւ թէ՛ քերականական ձեւերը հասնելու այն եզրա- կացութեան թէ բաւական ընդարձակ չափով ազգակցութիւն կայ արմատներու մէջ, ինչ- պէս կայ նաեւ քերականական աղբյուր մը. նոյնպէս կայ Հնդկեւերոպականին եւ Ուզբո- Ֆիննականին միջեւ: Ուստի վերջնական եզ- րակացութիւնն ա՛յն է թէ Սումերականն այն տարրներէն մին է՝ որոնք այն վաղնջուց ժա- մանակի մէջ Հնդկեւերոպականին կազմուե- լու են սատարած են: Խնդիրն այն վիճակին մէջն է որ նաեւ անոնք՝ որոնք Հնդկեւերո- պականին ու Սումերականին մէջ ուղղակի աղբյուր մը չեն ուղեր ընդունիլ, այլ աւելի միջնորդական աղբյուր մը (Նախասեմական—

Քամեանի, «Կաւկասեանի» եւն միջնորդու- թեամբ), դոնէ կ'ընդունին թէ միեւնոյն կամ ազգակից տարրներ նպաստած ըլլան կազմե- լու մէկ կողմանէ Հնդկեւերոպականն եւ միւս կողմանէ Սումերականը: — Բնական էր նոյնպէս որ սեմադէսներու մէկ մասը դիւ- ռաւ չընդունէր Հեղինակին ուրիշ մէկ գրու- թեան եզրակացութիւնն, ուր կը ջանայ Փոքր—Ասիոյ եւ յատկապէս Քանանու սեմա- կանին մէջ գտնել հաւանական հետքեր ազ- դեցութեան Հնդկեւերոպականին եւ «միջեր- կրական բառարանին»¹²⁹: Այսպէս կամ այն- պէս այս խնդրոյս հետ կապ ունի նաեւ միւս գործը՝ Յունական անուանց մասին, որ բնա- կանապէս կը վերաբերի նոյնպէս եզգական- պեղատեան—փոքրասիական խնդրոց համե- մատութեամբ յունական եւ Փոքր—Ասիոյ հին լեզուներու անուանց¹³⁰: Եւ ճշգիւ այս գոր- ծին մէջ հաւաքած ատաղձը դործածած է օրինակի համար ուրիշ հեղինակ մը՝ որ հա- կառակ այլեւայլ լաւ դիտողութեանց, մէտ է ամէն կողմ «կաւկասեան» հետքեր գտնելու, իւր գրուածքին մէջ՝ «Ծովաբնակ ազգաց ա- նունները հին—արեւելեան աղբյուրաց մէջ¹³¹: Յիշելու համար օրինակ մը՝ վերջին հեղինա- կիս տեսութեամբ անուանց մէջ գտնուող դրեթէ բոլոր —op-, —pe եւ նման վանկերն (օրինակ՝ Պելոպոնէս», «Յւրոպէ» եւն) ան- պատճառ «կաւկասեան pi/bi յոգնակոյ ա- ւարտներ» ըլլան, ի հարկէ նաեւ —nadi (այս- պէս ըլլայ նաեւ «Պալդի») եւ la վանկերը, որոնք յիշեցնեն ինչպէս վրականին —ebi, նոյնպէս ուրիշ կաւկասեանց՝ —n, եւ ni յոգնա- կին, նոյնպէս վրական մասնիկս —eti եւն: Ար- դէն այս ամէնն է զլիսաւոր կարծեալ ապա- ցոյցն եւ միշտ կրկնուած, որով բոլոր հին լե- զուներն, ուր այսպիսի վանկեր կը գտնուին, «կաւկասեան» կը հռչակուին՝ նոյն դադա- վարաւ այլեւայլ դիտող կողմանէ: Զիարդ եւ է՝ դառնալով դարձեալ նոյն Օտրան զիտ- նոյն՝ յիշենք նաեւ իւր գործը «Տարկունդի- մոսի» ծանօթ կնքոյն մասին, որ պատկերա-

¹²⁹ Charles Autran, De quelques vestiges probables méconnus jusqu'ici du lexique méditerranéen dans le Semitique d'Asie Mineure et notamment de Canaan. Paris 1926, pp. 79 (= JA.).

¹³⁰ C. Autran, Introduction à l'étude du Nom propre Grec. Fasc. 1—7. Paris 1925—1928, pp. 560 (չարունակելի):

¹³¹ Rob. Eisler, Die «Seevölker»-Namen in den altorientalischen Quellen: «Caucasica», fasc. 5, p. 73—130. — այլեւայլ կարծիքներ առիթ կ'ըլլայ յիշելու:

¹²⁸ C. Autran, Sumérien et Indo-Européen: l'aspect morphologique de la question. Paris 1925, pp. LXII + 199.

գիր-հաթեան երկլեզու կնիք մըն է եւ որու մասին ընդարձակ ուսումնասիրութեանս մէջ շօշափուած են նոյն խնդիրները, Ետրուակեան-Կաւկասեան-ասիական աղբիւրներ, միջերկրական բառարանն ու Եգիպտականը, այլեւայլ ստուգարանութիւններ են¹³²: Նաեւ այս խնդրոց համար կարծենք խոհական է դարձեալ Մէյէլի դատաստանն՝ այս մատենիս առթիւ. այսինքն՝ Գրաւիչ բան մըն է անշուշտ Փոքր-Ասիոյ հին քաղաքակրթութեան լեզուներով զբաղել: Կը նշմարենք դանազան լեզուներ, ոմանք՝ յատուկ մտօք հնդկեւրոպական, ուրիշներ՝ տարբեր — որ սակայն արդեւ մը չէ աւելի կամ նուազ հեռու արգակցութիւն մ'ունենալու Հնդկեւրոպականին հետ, — եւ անշուշտ իրարու ազդակից: Բայց ասոնց իւրաքանչիւրին համար միայն կարճ ու հատուկ տեղեկութիւններ ունինք, տուեալներ՝ մասամբ տակաւին չմեկնարանուած եւ զորոնք ամբողջովին լուսարանելու միջոցը չունինք: Հոս մեծ խնդիր մը կայ, բայց մեր ունեցած միջոցները չեն բաւեր լուծելու: — Թողլով նոյն Հնդկեւրոպական ուրիշ գրութիւնները՝ շատանք յիշատակելով վերջապէս գրուածքն՝ «Հին Յառաջակողման Ասիոյ յատուկ լեզուները»¹³³. — որ մէկ մասն է մեծ հրատարակութեան մը «Աշխարհիս լեզուները». զոր աշխատակցութեամբ լեզուագիտաց կը հրատարակէ Մէյէլ¹³⁴:

Հոս տեղն է յիշատակելու ուրիշ հեղինակի մ'երկերը, զորոնք սակայն դժբախտաբար անձամբ տեսած չենք. ասոնք միայն տեղեկատուութիւններէ ծանօթ են մեզի: Սումերական բառագիրներուն շարքին մէջ

¹³² C. A. A. A. Tarkondemos: réflexions sur certains éléments graphiques figurant sur le monument appelé «sceau de Tarkondemos». Paris 1922, fasc. 1—3, pp. 288. — Կնքոյս մասին՝ հմտ. մեր «Ուսումն.», էջ 61—62, 105—107 էւն:

¹³³ C. A. A. A. Les langues propres de l'Asie Antérieure ancienne. Paris 1924, pp. 46.

¹³⁴ Հմտ. A. Meillet et Marcel Cohen, Les langues du monde, par un groupe de linguistes, sous la direction de A. Meillet et M. Cohen. Paris 1924, pp. 811 (18 cartes linguistiques). — Մէյէլի բազմաթիւ գործերէն նշանակենք՝ A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale 2e éd. augm. Paris 1926, pp. 350; Իւր՝ Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. 3e éd. corr. et augm. Paris 1912, pp. XXVI + 502. — Տեղւոյս չէ մանրամասնել ուրիշ գրութիւններ՝ մանաւանդ հայերէնի մասին, որոնք բացի դրանք լեզուի փերականութենէ մը՝ տուած է Համեմատական փերականութիւն մ'ալ (Esquisse d'une Grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne 1903, pp. 116).

ալ կը յիշուի երբեմն «Սումեր-Արիական Բառագիրք. ստուգարանական բառարան Անգլիերէնի եւ միւս հին ու նոր Արիական լեզուաց, եւ Սումերական ծագում Եգիպտականին եւ անոր Մեհենագրոց»¹³⁵: Վերջին մասին նիւթը լոյս տեսած է նաեւ առանձին երկով մը, որ Եգիպտական Քաղաքակրթութեան եւ նաեւ Եգիպտական Մեհենագրոցներուն ծագումը Սումերականէ կը դնէ¹³⁶: Երրորդ գործի մը տարօրինակ խորագիրն է՝ «Հնդկ-Սումերական կնիքներ առեղծուած». — Ինչոսի հովանի Սումերացիներ երեւան հանուած իրբեւ Փիւնիկեցիներ, Բարստներ, Գոթեր եւ հոչակաւոր Վեդեան Արիք, 3100—2300»¹³⁷: Գործոյս մասին մատենախօսական քննադատութեան մը վճիռն է թէ բոլորովին ճարտղած երկ մըն է թէ՛ յօրինուածութեան կամ մեթոդի եւ թէ՛ պարունակութեան կողմանէ: — Սակայն նոյն հեղինակն ունի տակաւին երկեր, որոնց պարունակութիւնը կը ցուցնեն նոյն խախտողները. եւ այն նախ Գրոյ մասին՝ «Այբուբենի արիական ծագումը. մեր հին ու նոր տառերուն Սումերական-Փիւնիկեան ծնունդն երեւան բերուած». — բայց մանաւանդ ընդարձակ երկ մը՝ «Քաղաքակրթութեան կերտողներ՝ իրենց ցեղով ու պատմութեամբ. ցուցնելով Արեաց եւ Սումերաց երեւան դալը, քաղաքակրթութեան իրենց սկզբնաւորումն ու տարածումը, իրենց զայն ծաւալելը մինչեւ Եգիպտոս ու Կրեաէ, իրենց թագաւորաց անձնաւորութիւնքն ու կատարած գործերը, գրուցախօսն զից եւ զիւրազանց պատմական սկզբնատիպերը, թուականներով՝ սկսեալ քաղաքակրթութեան երեւան գալէն իր 3380ին Ն. Ք., վերակազմուած Բարեւական, Եգիպտական, Հաթեան, Հնդկական եւ Գոթական աղբիւրներէ»¹³⁸:

¹³⁵ L.-A. Maddell, A Sumer-Aryan dictionary, an etymological lexicon of the English and the other Aryan languages ancient and modern, and the origin of Egyptian and its hieroglyphs. Part. I: A—F. London 1927, pp. XLVI + 80; 5 tab.

¹³⁶ L.-A. Waddell, The Egyptian civilisation, its Sumerian origin and real chronology, and Sumerian origin of Egyptian hieroglyphs. Lond. 1930, pp. XX + 223; 21 tab.; 97 fig.; 2 maps.

¹³⁷ L.-A. Waddell, The Indian-Sumerian seals deciphered; disclosing Sumerians of Indus Valley as Phoenicians, Barats, Goths and famous Vedic Arians, 3100—2300. London 1925, pp. 170; ill.

¹³⁸ Առաջոյն խորագիրն է՝ L.-A. Waddell, The Aryan origin of the alphabet: disclosing the Sumerio-Phoenician parentage of our letters ancient and modern. Lond. 1927. — Երկրորդին խորագիրն

Հնդկեւրոպականին մասին եղած մեծ գրականութենէն նոյն խախտողական բառագիրքները հոս յիշել աւելորդ կը համարինք¹³⁹: Այսու հանդերձ իբր օրինակ նշանակենք ստուգարանական Բառագիրք մը, որ նպատակ ունի արեւելեան ծագմամբ եւրոպական բառերը լուսարանել¹⁴⁰: Որչափ ալ դիւսաւորաբար գերմ., ուսմանական ու սլաւ լեզուները նկատի առնուած են, գործը կարեւոր է ի հարկէ նաեւ մեզի համար: Օրինակի համար ձեռնականէն փոխառութիւն կ'ըսուի արդէն հնդկեւր. medhu (մեղր), կամ բիւրեղ, եւ նմաններ: Գործի թերութիւնն այն է, ինչպէս կը նշանակէ քննադատութիւնը, թէ չեն գործածուած ուրիշ նաեւ կարեւոր երկասիրութիւններ¹⁴¹: Իսկ քերականական երկերէն իբր նմոյլ կը յիշենք հսկայ երկասիրութիւն մը՝ «Անուանական դասաւորման-գրութիւններ աշխարհիս լեզուներուն մէջ. պատմական-քննադատական ուսումնասիրութիւն, յատուկ նկատողութեամբ Հնդկեւրոպականին»¹⁴²: Գործիս սկիզբն ընդարձակ մաս մը կայ (էջ 1—270) որ լեզուագիտութեան պատմութիւն մըն է՝ սկսե-

է՝ Makers of civilization in race and history: showing the rise of the Aryons and Sumerians, their origination and propagation of civilization, their extension of it to Egypt and Crete, personalities and achievements of their kings, historic originals of mythic gods and heroes, with dates from the rise of civilization, about 3380 B. C., reconstructed from Babylonian, Egyptian, Hittite, Indian and Gothic sources. London 1929, pp. LVI + 646; 168 ill.; 35 plates; 5 maps.

¹³⁹ Արդէն Հր. Ան. յիշած է ամէն տեղ՝ հայերէն բառերուն Սումերականին հետ փորձուած համեմատութիւնները:

¹⁴⁰ Dr. Karl Lokotsch, Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen, slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg 1927, pp. XVII + 242 (= Indogerm. Bibliothek, hrsg. von H. Hirt und W. Streitberg. I. Abh. Sammlung indogerm. Lehr- und Handbücher, II. Reihe). — Հմտ. Dr. Alf. Senn, Ի «Anthropos», XXIII, 1928, H. 5—6, p. 1073—1079.

¹⁴¹ Ի մասնաւորի՝ Walde, Lateinisches etymol. Wörterbuch. 2. Aufl. Heidelberg 1910. — E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. 2e éd. Paris 1923. — Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien, somit in das übrige Europa; historisch-linguistische Skizzen, neu herausg. von O. Schrader. 7. Aufl. Berlin 1902. — Lewy, Die semitischen Fremdwörter im Griechischen. Berl. 1895, եւ նման ուրիշ երկեր:

¹⁴² Dr. Gerlach Royen, Die nominalen Klassifikationssysteme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen. Wien 1929, pp. XVI + 1030.

լով արդէն դասական հնութենէն եւ հասնելով ի հարկէ մինչեւ մեր օրերը, լեզուաքննական ամէն կարգի կարծիք ու դրութիւն ուսումնասիրելով: Նկատողութեան առնուած է ամէն կողմ նաեւ հայերէնը: — Այս կարգի ուրիշ երկեր կը թողունք:

Այսպիսի հնութեամբ լեզու մը «կաւկասեան» գտնել անշուշտ պիտի փորձէր մանաւանդ յարեթարանութիւնը: Դժբախտաբար մեզի անձանօթ մնացած է Ծերեթէլիի գրուածքը՝ «Սումերարէն ու Վրացերէն»¹⁴³: Իւր միւս գրութիւնն Ուրարտեան արձանագրութեանց մասին յետոյ կը յիշուի: Վրացագէտ մը՝ Թ. Կլուկէ նոյնը փորձած է երկի մը մէջ, որուն խորագիրն է՝ «Փորձ մը պատասխանելու հարցիս թէ ի՞նչ լեզուաբանութիւն է Սումերարէնը»: Պատասխանն ի հարկէ որոշ է հեղինակի մը համար, որ Ուրարտեանն ու նաեւ Լիւկիարէնը կաւկասեան կը համարի, իւր երկու երկասիրութեանց մէջ, որոնց հասարակաց խորագիրն է՝ «Ուսումնասիրութիւնը ի նպատակ կաւկասեան լեզուաց Համեմատական Լեզուագիտութեան» եւ այն՝ «Ա. Ուրարտեան Արձանագրութեանց լեզուն եւ անոր զերբը կաւկասեան լեզուաց շրջանակին մէջ», եւ «Բ. Լիւկիական արձանագրութիւնը»¹⁴⁴: Ուրարտեանը հոս կը թողունք, քանի որ անոր պիտի անդրադառնանք յետոյ: Բայց գոնէ Լիւկիարէնի զլիսաւոր մասերը «կաւկասեան» է շատ աւելի լաւ կերպով կը մեկնուին եւ մեկնուած են իբր հնդկեւրոպական¹⁴⁵: Այս

¹⁴³ Ն. Մառի գրութեանց շարքին մէջ Թ. 166 մատենախօսական մըն է գրութեանս՝ Tsereteli, Sumerian and Georgian (1912).

¹⁴⁴ Theodor Kluge, Versuch einer Beantwortung der Frage: Welcher Sprachgruppe ist das Sumerische anzugliedern? Leipzig 1921. — Իւր՝ Studien zur vergleich. Sprachwissenschaft der kaukasischen Sprache. I: Die Sprache der urartäischen Inschriften und ihre Stellung im kaukasischen Sprachensystem. Berlin 1907, pp. 51 (= Mitt. d. Vorderasiat. Ges., V). — II: Die lykischen Inschriften. Leipzig 1910, pp. 154 (= Mitt. d. Vorderasiat. Ges., XV, 1). — Հմտ. նաեւ Th. Kluge, Die Lykier, Geschichte und Inschriften. Leipzig 1910, pp. 32 + 5 Abb. (= «Der alte Orient», XI, 2). — Իւր՝ Der Mithrakult. Anfänge, Entwicklungsgeschichte, Denkmäler. Leipzig 1911 (= «Der alte Orient», XII, 3) էւն.

¹⁴⁵ Հմտ. «Ուսումն.», էջ 195—208 եւ 217—218: վերջին տեղս յիշուած մատենից վրայ կարելի էր ի հարկէ յաւելուլ նորեր ալ, օրինակ՝ J. Sundwall, Die einheimischen Namen der Lykier, nebst einem Verzeichnis kleinasiatischer Namenstämme. Leipzig 1913 (= «Klio», Beiträge zu alten Gesch., Beiheft, 11). — եւ ուրիշ երկեր ու յօդուածներ. հմտ. օրինակ՝ J. Karst, Atlantis (Heidelberg 1931), p. 51—57 էւն.

պարագան ինքնին կը ցուցնէ թէ յաճախ ո՛րչափ խախուտ են այսպիսի լեզուաց մէջ «կաւկասեան» գտնելու փաստերը: Ատի ի հարկէ արգելք մը չէ, որ ուրիշ վրացագէտ մը, որ բաց աստի Յառաջակողման Ասիոյ մէջ ամէն կողմ կաւկասեան լեզուներ կը տեսնէ, նախ վճռէ թէ «Սումերարէնը կաւկասեան լեզու է»: Բայց ի հարկէ նաեւ Հաթերէնը ըլլայ «կաւկասեան»¹⁴⁶: Վերջին հեղինակիս գլխաւոր երկը՝ Միտաններէնի մասին, զոր ի հարկէ նոյնպէս կաւկասեան կը գտնէ՝ առանց միանգամայն որոշել կարենալու թէ ինչ զիրք ունէր հոն, կը տեսնենք յետոյ: Բացի «Կաւկասեան լեզուագիտութեան նպաստներ» խորագրով երեք Պրակներէ, նաեւ ինքը նկատողութեան առած է Լիւկիարէնը, զոր ի հարկէ նոյնպէս եւ «վերջնականօրէն» կաւկասեան լեզուախմբի մաս կը համարի¹⁴⁷: Իւր միւս գործերէն յիշատակենք Ալասիայ (Կիլիքիոսի) լեզուի մասին փորձը, եւ դարձեալ Ելամերէնի մասին իւր դրածները եւն¹⁴⁸: Յաւելունք թէ «Հաւաքածոյք Ելամական Արձանագրութեանց» ձեռնարկութեան մէջ ունի իւր գործակցական բաժինը¹⁴⁹: — Վերջապէս իբր օրինակ

¹⁴⁶ F. Bork, Das Sumerische, eine kaukasische Sprache. OLZ (= Orientalische Literaturzeitung), 1924, Nr. 24. — Հմմտ. անդ, p. 172, եւ կանխաւ. 1916, p. 289 ff.
¹⁴⁷ F. Bork, Die Mitannisprache. Berl. 1909. — Իւր՝ Beiträge zur kaukasischen Sprachwissenschaft. Heft 1: Kaukasische Miscellen. Königsberg 1907, pp. 29; Heft 2—3. Königsberg 1909, p. 16 (ff.). — Իւր՝ Skizze des Lükischen. Königsberg, Leipz. 1926, p. 48, fol. (autogr.). Չայնագիտութեան մէջ բազմապիսի դարգացումն եւ ձայնաւորաց համեմատական ցանցառութիւնը «կը յիշեցնէ կաւկասեան լեզուաց շրջանը»: Համեմատութեան բաժնէն զլիսուոր կէտն այն է թէ բառավերջին միայն որոշ ձայներ կը դառնան, եւ թէ վանկավերջի —n առիթ կը ըլլայ նախնիցայ ձայնաւորի «նոգականացման», «որմէ կը հետեւի, կ'ըսէ, թէ ասի այն —n մասնիկն է, որ կը գտնուի Ելամերէնի, Միտաններէնի եւ Հաթերէնի մէջ»: Այս եւ ուրիշ մասնիկներ ստացականաց ու բացբու «ակնյայտնի համեմատութիւններ են կաւկասեան խմբին հին ու նոր լեզուներու հետ»: այնպէս որ «Լիւկիարէնն այժմ վերջնականապէս այս խմբին վերադարձու է»: Ինչպէս կը տեսնուի՝ հոս ու ամէն տեղ քանի մ'որոշ երեւոյթներ ու մասնիկներ են, որոնք միշտ անպատճառ եւ միայն բաւական կ'ըլլան՝ լեզու մը «կաւկասեան» վճռելու, թէ եւ շատ աւելի բազմաթիւ եւ աւելի որոշ հակառակ երեւոյթներ գտնուին:
¹⁴⁸ F. Bork, Die Sprache von Alasija. Leipz. 1930, pp. 29 (= Mitt. d. Altorientalischen Gesellschaft, V, 1). Իւր՝ Die Strichinschriften von Susa-Königsberg 1924, pp. 25 (autogr.). — Իւր՝ Elamisches Sprachgut in keilinschriftlichen Vokabularen: WZKM., XXXVI (1929), 1—2, p. 1—12 եւն: Հմմտ. Իւր՝ Die Geschichte des Weltbildes. Leipz. 1930, pp. 150; 18 Abb. (= «Ex Oriente Lux», III, 2—5).
¹⁴⁹ Հմմտ. Corpus Inscriptionum

նորագոյն յարեթաբանութեան յիշենք գրուածք մ'ալ՝ «Հին Արեւելքի Սուբարացիք Յարեթագիտական քննութեան լուսով»¹⁵⁰: Ի հարկէ ասոր հեղինակը վերջին եզրակացութիւն մը չ'ուզեր հանել, բայց միայն պարզ համեմատութիւններ ընել, որոնք արգէն պիտի առաջնորդեն եզրակացութեան մը հասնելու: Արդ այս համեմատութեանց մեծ մասը բաւական տարօրինակ բաներ են: Սումերական ամենահին անուններն իսկ մեկնուած են կամ գոնէ համեմատուած վրական սովորական եւ ամենանոր բառերով ալ: Առնունք իբր օրինակ հին անուն մը Halkiasu, որ կը մեկնուի՝ «վրացերէն իսկի», «Ժողովուրդ»: Եւրոպական գիտնական մ'այս համեմատութիւնը կարգաւորով պիտի կարծէ թէ այսպէս գիտնականօրէն գրուած իսկի հարագատ վրացերէն բառ մ'ըլլայ. մինչդեռ է հանրածանօթ բնիկ արաբերէն բառը (նշանակութեամբ՝ ժողովուրդ, ազգ, խումբ եւն), թուրք-թաթար ուսմիկ արաբերութեամբ՝ խալիս: Գոնէ թուրք պետական արդի միակ կուսակցութեան անունը իսկի, որ անշուշտ վրական թերթերու ալ անձանօթ չէ, հոս «վրական» բառ մը փնտռելու արգելք ըլլալու էր: Ուրիշ զարմանալի օրինակ մըն է այն՝ որ հին Ժամանակ տարածուած գից անունը Tarku (— որուն հայ համապատասխանող ձեւը Տարք անտեսուած է —) կը համեմատուի դարձեալ «վրացի» անուն մը հետ, այն է Թարխուն, «անուն մը ի Տիգրիս»: Անունը կրնայ Տիգրիս գտնուիլ, բայց նոյնչափ վրացի է՝ որչափ էր նախնիցայ: Թողլով նորպարսկերէն նոյն հնչմամբ բառը (յատկապէս «նուրի» մտօք), որ ի հարկէ շատ տարածուած է, նաեւ մեր մէջ¹⁵¹, եւ

Elamitarum. I: Die altelamischen Texte, Tafeln. Unter Mitwirkung von Ferd. Bork und Georg Hüsing, bearb. und hrsg. von Fried. Wilh. König. Hannover 1926, pp. 16 + 30, Doppeltaf.
¹⁵⁰ Հմմտ. Rob. Bleichsteiner, Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetidenforschung, ի հաւաքման՝ «Festschrift P. W. Schmidt» (hrsg. W. Koppers. Wien 1928, pp. XXXII + 977), p. 1—19. — Իւր ուրիշ երկերէն՝ Die werschikisch-burischkische Sprache im Pamirgebiet und ihre Stellung zu den Japhetiden-sprachen des Kaukasus. Wien 1930. (= Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, Veröff. des Institutes für Völkerkunde, I. Jahrg., p. 289—331.)
¹⁵¹ Հմմտ. Հր. Անտանյան, «Գաւառական բառարան», էջ 351—352 (Թարխի եւ Թարխուն): — Գեորգ Գպիթ Տեր-Յովհաննէսեան Պալատի. «Ֆառարան պարսկերէն» (Կ. Պոլիս 1826), էջ 124 (Թերխան եւ Թերխուն):

որմէ՝ ինչպէս նման նշանակութեամբ ուրիշ բառերէ ալ՝ կազմուած են մանաւանդ կանանց անունները: «Տիգրիսի մէջ» գործածուած կամ լուծած անունն ըլլալու է բուն թուրք քարխան, չաղաթայ տոհմանունը: Յամենայն դէպս այսպիսիք հազիւ կրնան ցուցնել թէ Սումերարէնը «վրացերէնի» մերձաւոր ազգականն ըլլայ: Ի հարկէ ուրիշ գիտնական մը կը գտնէ թէ «Սումերական լեզուի հոգին»¹⁵² գոնէ նման է վրական հոգոյն: Գլխաւոր կէտն այն ըմբռնումն է թէ Սումերական բայը մեր մտօք ներգործական ու անցողական իմաստ չունենայ, որովհետեւ չի նշանակեր գործողութիւն մը՝ այլ վիճակ մը: Մեր լեզուէն ալ օրինակ մը բերելու համար՝ փոխանակ ունեւալ ներգործականին, կը գործածուին՝ ինչպէս ծանօթ է, «է իմ, եմ իմ...» ձեւերը: Այս կայական (stativique), ստացողական (possessif) եւն ոճով բայածեւերը նման ըլլան կաւկասեան ըմբռնմամբ բայածեւերու հետ (ergative «գործիական»): Այս պարագան, կ'ըսէ, «տարակոյս չի թողուր թէ այս լեզուն կաւկասեան լեզուներու վերաբերի», քանի որ «Սումերարէնի հոգին բոլորովին կը նոյնանայ կաւկասեան լեզուաց հոգոյն հետ»: Եւ հետեւաբար «երկուքին միջեւ մերձաւոր ազգակցական ազերս մ'ընդունիլ կրնանք»: Բայց, կը յաւելու նոյն գիտնականն, այն իրողութիւնը թէ «Սումերարէնն իւր հոգոյն եւ իւր ձեւագիտութեան համեմատ է ապէս իբր կաւկասեան լեզու մը կոչելու է», պէտք չէ որ պատճառ ըլլայ անտես ընելու թէ «այս լեզուին մէջ ուրիշ հոգի մ'ալ տիրող ըլլալ կը ձգտի»: Այս կարգի է՝ անուանական ստորոգելոյն սեռականին յետադրութիւնը: Այս կարգի են աշխարհիս իրերու այն բազմապիսի դասաւորումները, զորոնք Սումերական գիրն աւանդած է Որոշիչներու ձեւով: Այս կարգի է գոյականաց ու բայերու արմատներու կրկնումը, որ սիրուած երեւոյթ է, ինչպէս նաեւ —a մասնիկով գոյականներ կազմելը, — որոնց նման բան չկայ կաւկասեան լեզուներուն մէջ: «Այս ամէն յայտարար—նշանները, կ'ըսէ, բնորոշ կերպով տարածուած են Գաւառի լեզուաց շրջանակին մէջ: Բաց աստի կ'երեւայ

¹⁵² V. Christian, Der Geist der sumerischen Sprache: WZKM. XXXVI (1929), 3/4, p. 197—202. Բուն ձառ մըն է՝ խօսուած Օքսֆորդի 1928 տարուայ Արեւելագիտական Համաժողովին մէջ:

թէ Սումերական բառագանձին մեծ մասը նախաւոր ազգակցութիւն մ'ունենայ Գաւառի—Սեմականին հետ»: Ուրիշ տեղ մ'այս կէտը կ'որոշէ նաեւ անո՛վ որ Սումերականին երկգիր—արմատները ներկայացնեն նախածեւը Նախասեմականին՝ որ յետոյ երկգիր—արմատներու հասած է: Արդ ասկէ պիտի հետեւէր ըստ ինքեան թէ Սումերականն աւելի քամեան բարբառ մ'ըլլայ: Բայց յարեթաբան մ'առանց կաւկասի չի կրնար գոհ մնալ: Անոր համար ի վերջոյ խառնուած են երկուքը՝ միութիւն մը կազմելու համար: Ուստի «Սումերականն ըլլայ իւր հոգովն զլիսուորաբար կաւկասեան լեզու մ'որ սակայն յաճախ բացաւորութեան օտար միջոցներ կը գործածէ: Իրաց այս վիճակը, զոր կը ներկայացնեն արգէն սումերական ժամանակի յիշատակարանները, լոյս մը կը սփռէ Սումերական ժողովրդեան ծագման վրայ առհասարակ: Պատմական Սումերացիք ծագած ըլլան յայտնապէս անո՛վ որ կաւկասերէն (kaukasisch) խօսող ժողովուրդ մը վերին խաւ կազմեց Էպպիս ֆաւառի լեզուի վերաբերող խալի մը վրայ: Թէ այն քամեան բնակչութիւնն ինչ օտար խառնուրդներ ունէր, երբ կաւկասեան ազգացութեան ենթարկուեցաւ, պիտի ցուցնէ անդրագոյն քննութիւն մը»¹⁵³:

Սառնուրդ ժողովուրդ կարելի է մտածել, բայց ո՛չ խառնուրդ լեզու մը՝ ա՛յն մտօք, որ հոս նկարագրուած է, լեզու մը՝ որուն քերականութեան կէտը կաւկասեան ըլլայ, միւս կէտը՝ քամեան եւն: Անկարելի բան մը չէ որ Տուրանեան եւ կաւկասեան նորածեւութեան մ'ետքը գայ նաեւ Գամեան նորածեւութիւն մը, եւ օր մը լսենք թէ ամբողջ հին արեւելք նախնաբար քամեան էր: Արգէն կայ նաեւ պնդող մը թէ Ետրուսկերէնը զուտ եզրիպտարէն ըլլայ կամ անոր մէկ գաւառականը¹⁵⁴: Թողլով այս ամէնը, աւե-

¹⁵³ Հեղինակիս այլեայլ գործերէն յիշուի՝ V. Christian, Untersuchungen zur Paläoethnologie des Orients. Heft 1—2. Wien 1924—1925, pp. 50; 48. — Ուրիշ կարգի գործերէն՝ Die Namen der assyrisch-babylonischen Keilschriftzeichen. Leipz. 1913. (Mitt. d. Vorderasiat. Ges., XVIII, 1.) եւ նմաններ: — Յօդուածի մը մէջ՝ Հնդկիկերոպականաց ի փոքր—Ասիա նախ երեւալու մասին (ի Mitt. der Anthropol. Ges. in Wien, LVIII, 210—229) կ'ընդունի թէ Հաթերը Բալկանէ գաղթած ըլլան Ի. դարուն Ն. Ք., բայց գաղթի երկու անգամով տեղի ունեցած ըլլայ, եւ վերջին խումբը՝ ժի. դարուն Ն. Ք. եկած ըլլայ եւն:
¹⁵⁴ Հմմտ. այս խորագրով երկը՝ H. de Ba-

լորդ չէ մտադիր ընել այն կարեւոր կէտին մասին թէ ինչ խմբի կը պատկանէր արդեօք այն «կաւկասերէնը»: Կաւկասագետի մը նոր քննութիւնը կարծենք վերջ կը դնէ այս կամ նման ընդհանուր բացատրութեանց կամ շփոթութեանց: Տրուբէյցոյի ճառը՝ Վիեննայի 1930 տարւոյ Արեւելագիտաց Համաժողովին մէջ, հրատարակուած համառօտութեան մը համաձայն¹⁵⁵, կը ցուցնէ թէ Չեչէներէնը, Լաքերէնն եւ Ուտերէնը, որոնք այսօր աշխարհագրորէն բաժնուած են, երբեմն միութիւն մը կը կազմէին: Աւարանդեան եւ Սամուրեան լեզուները զաղթականութեամբ յետոյ եկած միջամուկս եղած են: Վերջիններս հին Աղուանից սերունդն ըլլալու են, մինչ առաջիններն են հնոց Լեպիֆ: Բայց երկու խումբն ալ իրարու մերձաւոր ազգական են: Արեւելեան-հիւսիսային-Կաւկասեան այս խմբին հետ ապահով ազգական են նաեւ Արեւմտեան-հիւսիսային-Կաւկասեան լեզուները. բայց այս վերջինքս առաջիններէն ծագած են խառնուելով ուրիշ բարբառի մը հետ: «Մինչդեռ Հիւսիսային-Կաւկասեան լեզուաց նախաւոր ազգակցութիւնը տարակոյսէ դուրս

renton, Le temple de Sib Jib (Zib) Goudea Patési de Lagash (2100—2080 av. J. C.) et les premiers empires de Chaldée. — Le temple etc. et les origines italiennes ou les deux empires latin et osco-basque. — Le mystère des pyramides et la chronologie Sothiaque égyptienne reconstituée sur de nouvelles bases. — La langue étrusque, dialecte de l'ancien Egyptien. Paris 1920—1923, pp. 474 (= Études orientales, 1—4). — Յ. Կարստի նորագոյն գրութիւնն ալ իր կենդանի ունի Լիբիա-Եթովպական քաղաքակրթութեան շրջանակը, եւ Լիբիականին հետ կը համեմատուի Հայերէն (եւ «արարտերէն»-հայերէնը), Լեպիսերէնն են: Հմտ. J. Karst, Atlantis und der Liby-Äthiopische Kulturkreis. Heidelberg 1931, pp. V + 115. — Ի հարկէ տարբեր մտք առած է օրինակի համար Fr. W. von Bissing, Die Überlieferung über die Schirdani: WZKM. XXXIV (1907), 3—4, p. 230—259, ուր եզրակացական տեղեկութեանց առթիւ կը խօսի Լիւկիացոց, Եարուսիացոց եւ միւս ազգերու եւ 1200—900 Ն. Ք. շրջանի ազգաց արշաւանաց մասին:

¹⁵⁵ Fürst N. Trubetzkoy, Die Verwandtschaftsbeziehungen der nordkaukasischen Sprachen: ZDMG. N. F. 9 (= 84 Bd.), 1930, Heft 3—4, p. * 111 *. — Հմտ. իւր այլեւայլ գործերէն՝ Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen: „Caucasica“, fasc. 8 (1931), p. 1—52. — Դարձեալ իւր՝ Nordkaukasische Wortgleichungen: WZKM, XXXVII (1930) են: — Արմատի ձայնաւորի փոփոխութիւնն ուրիշ գիտնական մը՝ բացի Հնդկեւրոպականին՝ զանազան կարգի լեզուաց մէջ տարածուած գտնել կը կարծէ. հմտ. Hans Schnorr von Carolsfeld, Ablaut außerhalb der indogermanischen Sprachen, besonders in den kaukasischen und südamerikanischen Sprachen: „Caucasica“, fasc. 8 (1931), p. 53—77.

է, Հարաւային՝ կաւկասեանց հետ ազգակցութիւն մը շատ տարակուսական է: Բառագանձի մէջ համաձայնութիւններն ա՛յնչպիսիքն են, որ նախկին ազգակցութիւն մ'ապացուցանելու բաւական չեն: Զայնազիտութեան եւ ձեւագիտութեան մէջ համաձայնութիւնները շատ երկդիմի են եւ քիչ համողիչ: Պէտք ենք Հիւսիսային-Կաւկասեան լեզուները նկատել իբր երկու իրարմէ բոլորովին անջատ լեզուաց-գերդաստաններ: Հիւսիսային-Կաւկասեան լեզուաց երկու ինքնուրոյն յատկութիւնքն, — այսինքն՝ ձեւագիտութեան ժամանակ արմատի ձայնաւորին փոփոխութիւնն եւ քերականական սեւերու գոյութիւնը, — կը յիշեցնեն Հնդկեւրոպականն ու Սեմականը: Այս առանձնայատկութիւնքն յամենայն դէպս աւելի էական են եւ հիմնական քան այն ամէնը, զորս կարելի ըլլայ յառաջ բերել իբրեւ համաձայնութիւն Հիւսիսային-Կաւկասականին եւ Հարաւային-Կաւկասականին միջեւ»:

Նախ քան շարունակելը՝ տեսնենք ուրիշ փորձ մը, որ բուն շարունակութիւն մըն է վերնոյն՝ Սումերարէնը քամեան հոչակելու: Ուրիշ մը կը գտնէ թէ կայ «Սումերական լեզուագանձ՝ Զուլու եւ Նտու լեզուաց մէջ¹⁵⁶»: Համեմատութիւնները բաւական թուով են (Թ. 1—95): Նոյն հեղինակն ուրիշ գրուածքի մը մէջ կ'ըսէ թէ արդէն Զուլու լեզուի իւր կազմած Բերականութեան մէջ ցուցուցած էր թէ մեծ նմանութիւն ըլլայ Սումերացոց լեզուին՝ Բանտու լեզուներու բառերուն եւ քերականական ձեւերուն հետ, եւ յատկապէս Սումեր-Զուլու կամ մանաւանդ Սումեր-Նտու ազգակցութիւն մ'ըլլայ: Վերջապէս կը յիշէ թէ արդէն տարիներ յառաջ ուրիշ գիտնական մը՝ «Բանտուի ծագումը» գրութեան մէջ կը յայտնէր ինչպէս Սումերականին՝ նոյնպէս Ուրալ-Ալտայականին ազգակցութիւնը Նտու-լեզուներու հետ¹⁵⁷: — Ասի կ'առաջնորդէ Տուրանեան-Ալտայեան փորձերուն:

Արդէն տեսնենք թէ օրինակի համար Լը-

¹⁵⁶ W. Wanger, Sumerisches Sprachgut im Zulu und Ntu: „Anthropos“, XXIV, 3—4, Wien 1929, p. 351—563.

¹⁵⁷ W. Wanger, Gemeinschaftliches Sprachgut in Sumer und Ntu: „Festschrift P. W. Schmidt“ (Wien 1928), p. 157—164. — Յիշած քերականութիւնն է՝ Scientific Zulu Grammar. Stuttgart 1927. — Միւս հեղինակին գրոց խորագիրը կը յիշուի միայն՝ Van Oordh, The origin of the Bantu. — Գիրքը տեսած չենք:

նորման աքատերէնը կը կոչէր «տուրանեան լեզուներու» հետ: Ի հարկէ մանաւանդ անցեալ դարուն վերջը «տուրանեան» յաճախ կը գործածուէր ոչ-արիական եւ ոչ-հնդկեւրոպական իմաստով, եւ այս մտքը կը գործածուէին՝ աւելի կամ նուազ տարածութեամբ՝ նաեւ «ալարտեան», կամ «այլատոհմ» (allophyle) եւ նման բացատրութիւններ: Թողունք այս ամէնը. բայց յամենայն դէպս արդէն կանուխէն Սումերականը համեմատել սկսած են բուն ալտայեան լեզուաց հետ, եւ յատկապէս (— քանի որ դարերէ վեր Եւրոպիոյ դիւրամատչելի եւ աւելի ծանօթ —) թուրք լեզուին կամ անոր մերձաւոր բարբառներուն հետ: Անշուշտ արդի պատմական թուրքն ու թաթարը պատմութեան որոշ եւ բաւական անազան շրջանին մէջ միայն Մոնղոլիոյ խորքերէն շարժած է դէպի արեւմուտք, իրեն նիթարկած արեւմտեան թուրքազգի ցեղերուն հետ՝ նաեւ ոչ-թուրք ցեղեր ու ազգեր, եւ իւր լեզուն անոնց տուած, մինչեւ որ սկսած է ժՄ. դարուն իւր ծանօթ արշաւանքը՝ Պարսկաստանի վրայէն դէպ ի մինչեւ Եգիպտոսն ու մինչեւ Ազրիականն ու Դանուբ են: Այս իրերը մանրամասնել մեր նպատակէն դուրս է, ինչպէս նաեւ յիշել այն ազգերը, որոնք հնութեան մէջ կը յիշուին Կասպեանի արեւելակողմը, օրինակ՝ Գուշանք, Հեթիթազք են, եւ դարձեալ ուրիշ անուանց շարք մը, որոնց մէջ մասն՝ ըստ Մարկուարտի՝ ո՛չ բուն անուններ են այն ազգերուն, այլ Երանեանց կազմանէ տրուած ծաղու յորդորքափնր¹⁵⁸: Դարձեալ «թուրք» յորժորջանքը հիները զանազան ազգերու ալ տուած են, օրինակ՝ նաեւ Ուզբներու, Պաղարներու են¹⁵⁹: Զիարդ եւ է՝ նաեւ նշանաւոր գիտ-

¹⁵⁸ Հմտ. յօդուածն՝ Jos. Markwart, Woher stammt der Name Kaukasus? Ի „Caucasica“, fasc. 6, I (1930), p. 25—69. Հրատարակուած արդիւնալից Հեղինակին եզրական մահուանէ ետքը († 4 Փետր. 1930): — Այս առթիւ յիշեցինք նաեւ իւր մէկ գրութիւնը՝ Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Aramostica auf der römischen Weltkarte. Wien 1928, pp. 66; 3 Taf. (= ՀԱ, 1927). — Նոյն ազգաց եւ յատկապէս Վրկացոց ու Մաքեթաց մասին՝ J. Markwart, Iberier und Hyrkanier: „Caucasica“, fasc. 8 (1931), p. 79—113. Զանազան ազգաց անուանց ձեւերու մասին՝ իւր Historische Data zur Chronologie der Vokalgesetze im Armenischen: „Caucasica“, p. 10—27.

¹⁵⁹ Հմտ. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (841—940). Leipzig,

նախն մը, որ Արեւելեան պատմութեան վերաբերեալ բազմաթիւ գրութիւններ ունի, իւր «Ծրագիր Աշխարհագրութեան ու Պատմութեան հին Արեւելքի» գրութեան առաջին մասին մէջ ջանաց երեւան հանել Սումերականին ազգակցութիւնն Ուրալ-Ալտայականին եւ նաեւ յատկապէս «թուրքմոնղոլական լեզուաց» հետ¹⁶⁰: Սակայն ուրիշ ալտայագէտ մը, Օ. Դոննէր՝ քննութեան անոնքով իբր՝ կը ժխտէր թէ Սումեր-Աքատեանն ուղղակի ազգակցութիւն ունենայ Ալտայականին հետ եւ թէ այն լեզուաց շարքին վերաբերուելու ըլլայ¹⁶¹: Սակայն Փր. Հո-

1903, pp. L + 557. Դարձեալ իւր՝ Eranšahr, nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Exkursen. Berlin 1901, pp. 358. — Հին-թուրքական արձանագրութեանց եւ յատկապէս խորոց մասին՝ Մարկուարտի, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1899, pp. VII + 112. Եւ Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften: WZKM, XII, 1898, p. 157—200. — Նոյն խնդրոյ մասին հմտ. ի միջի այլոց՝ W. Bang, Zur Erklärung der kökürkischen Inschriften: ib., p. 34—58. Երկու յօդուածներու մէջ ալ յիշուած են բազմաթիւ երկեր: Ի վերջոյ՝ հմտ. W. Barthold, Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkenvölker: ZDMG, N. F. 8 (= 83). Leipzig 1929. Heft 2, p. 121—142. — W. Bang und J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien. Berl. 1914, pp. 276; 10 Taf. — Thomsen V., Turcica. Etudes concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibirie. Helsingfors 1916. — W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler (hrsg. von S. Mallov). Leningrad 1928, pp. 305. Կը թողունք յիշել ուրիշ երկեր:

¹⁶⁰ Հմտ. Fr. Hommel, Grundriß der Geographie und Geschichte des alten Orients. 2. Aufl. I: Ethnologie des alten Orients. Babylonien und Chaldaea. München 1904, pp. 400. 2. Hälfte. München 1925. — Ուրիշ գործերէն՝ Geschichte des alten Morgenlandes. 2. Aufl. Leipzig 1898. — Die semitischen Völker und Sprachen etc. I: Die vorsemitischen Kulturen in Ägypten und Babylonien. Leipzig 1883, pp. 541. — Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berl. 1885, pp. 802. — Beiträge zur morgenländischen Altertumskunde (Fr. Delitsch zum 70. Geburtstag). Heft 1—2. München 1921. — Sumerische Lesestücke etc. München 1894, pp. 144. — Եւ ուրիշ երկեր, այսպէս՝ Hetitter und Skythen und das erste Auftreten der Iranier in der Geschichte: Sitzungsbd. Böhm. Ges. d. Wiss., Klasse f. Phil., 1898, VI. Եւ. Prag 1898, pp. 28. — Իւր՝ Die ältesten Bevölkerungsverhältnisse Kleinasien. Prag 1899, pp. 14, են:

¹⁶¹ Գրուածքը լոյս տեսած է իրր Յաւելուած՝ ուրիշ գրութեան մը հետ միասին: Հմտ. P. Haupt, Die akkadische Sprache, mit dem Keilschrifttexte des fünfspaltigen Vokabulars K. 4225 sowie zweier Fragmente der babylonischen Sinflechterzählung. — Anhang: O. Donner, Über die Verwandtschaft des Sumerisch-Akkadischen mit den ural-altäischen Sprachen. Leipzig 1883, pp. XLIII + 48. — Անշուշտ իբր այս քննադատութեան պատասխան է՝ Fr. Hommel, Die sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse:

մէջ շարունակած է նոյն ուղղութեամբ եւ իւր կարծեաց պաշտպանութեան համար հրատարակած է ի վերջոյ ինքնագիր գրուածք մը՝ «Ներկու հարիւր սումեր-թուրքերէն բառերու համեմատութիւններ իբր հիմ լեզուագիտութեան նոր գլխոյ մը»¹⁶²։ Ասի իբր ձեռագիր բազմացուած է։ Նոյն տեսակէտը կը պաշտպանէ վերջապէս յօդուածիս մէջ՝ «Սումերականին ազգակցական աղերս ները»¹⁶³։ Այս համեմատութիւնները տար-օրինակ տպաւորութիւն կ'ընեն մեր վրայ, երբ աչքի առջեւ ունենանք Յ. Կարստի վերը յիշուած համեմատութիւնները՝ Հայերէնի՝ Սումերարէնի եւ Թուրք-Թաթարէնի հետ (§ 7)։ Մէկ կողմանէ մեծ մասամբ նոյն ալտայեան (թուրք) բառերն են՝ որոնք Հայերէնի նման երեւցածներու հետ կը համեմատուին, միւս կողմանէ նոյնպէս մեծ մասամբ նոյն սումերական վանկաձեւերն են՝ որոնց հետ համեմատուած են Հայերէն բառերը։ Սում. uz հայերէն այծ պիտի ըլլար՝ ինչպէս տեսանք. հոս նոյնը կը մեկնուի = թրք. quuz (kuzu, գառն). — սում. gu(g)՝ հայ. կով էր, թուրքերէն պիտի ըլլայ գոյուն (ոչխար). — սում. lig կամ lik (չուն), հայ. լակ-առ էր, թուրքերէն պիտի ըլլայ ասի եւ nig (քած) իբր մոնղոլական nogoյ (քած). եւ այսպէս կարելի է շարունակել մինչեւ վերջ, բաւական մաս մ'ալ լիովին կամայական մեկնութիւններով։ Բայց Հոմմէլ գոնէ լաւ գիտողութիւն մ'ալ ունի, այն է թէ Սումերականին մէջ զանազան գծեր գտնուին, երանեան, հնդկական, ալտայեան են. — այսինքն՝ կարծես ճշմարիտ Բարեւական աշտարակաշինութեան լեզուն եղած ըլլայ։ Անոր համար թէ Սումերարէնը տեսակ մը «նախատուրաներէն» ըլլայ՝ գոնէ կասկածելի է։ Իսկ թէ Սումերացիք եկած ըլլան «Տուրան-Թուրքեստանէ», կամ թէ իրենց նախնիքն բնակավայրն եղած ըլլայ Արեւելեան Իրան (արդի Աֆղանստան-Ֆելուջեստան

ZTK, pp. 65. նոյն աւելի համառոտ անդ.՝ The Sumerian language and its affinities (S.-A.), 1886, pp. 13.
¹⁶² Fr. Hommel, Zweihundert sumero-türkische Wortvergleichen als Grundlage zu einem neuen Kapitel der Sprachwissenschaft, mit zwei Nachträgen. München 1915, fol., pp. 32 (autogr.). — Ի հարկէ համամիտ է համեմատութեանց՝ Յ. Կարստ, Origines Mediterraneae, p. 551.
¹⁶³ Fr. Hommel, Die Verwandtschaftsverhältnisse des Sumerischen, հաւաքման մէջ՝ Festschrift P. W. Schmidt (Wien 1928), p. 67-74.

են), եւ նման խնդիրներ՝ հոս մեր ծրագրէն դուրս են¹⁶⁴։
 Գրեթէ բնական դադարաւոր մըն էր՝ Չինական դադարաւորները համեմատել Սումերական հին պատկերագիր-բեւեռագրութեան հետ։ Այս տեղ կրնար այն ատեն երկու տեսութիւն ըլլալ, կամ փոխառութիւն մէկուն կամ միւսին, եւ կամ երկուքին ալ հասարակաց աղբիւրէ ծագումը, — աղբիւր մը՝ որ սակայն անորոշ կը մնայ¹⁶⁵։ Ուրիշ միջնակէս լեզուն առհասարակ բնաձայններէ յառաջ եկած կ'ըսէ, գերն ալ կը համարի ծագած Սումերական, Եգիպտական եւ Չինական պատկերագրէրէ։ — Չինականէն ետքը՝ աշխարհիս ամէն կողման հետ Սումերականին տրուած կապն ամբողջացնելու համար, կը մնայ Պոլինեզիա ու Ովկիանիա, եւ ստուգիւ այս կողմանց լեզուներն ալ համեմատուած են Սումերականին հետ¹⁶⁶։

Վերջին համեմատութեան հեղինակը 125 բառեր համեմատած է Սումերականին եւ «Ովկիականին» միջեւ, եւ կը հասնի այն եզրակացութեան թէ «Սումերարէնը պէտք է Ովկիական խմբին կարգը դասել»։ Ի հարկէ խոհական քննիչ մ'այս դրութեան մասին, ընդունելով ալ համաձայնութեանց իրողութիւնն իբր անտարակուսելի, կան, կ'ըսէ, ձայնական բաւական փոփոխութիւններ, ուստի առ առաւելն անդրագոյն քննութեամբ կարելի պիտի ըլլար ապացուցանել թէ Սումերականին եւ Ովկիականին շարք մը բառեր հասարակ արմատէ մը բղխած ըլլան։ Բայց իրերն այնպէս անորոշ են եւ մեր գիտ-

¹⁶⁴ Այս եւ բազմաթիւ նման կարծիքներ՝ Յ. Կարստի, Origines etc., p. 158-161 (Սումերարէն-Նուրա համեմատութիւններ), 215-252, 274-275, 406, 448 են։
¹⁶⁵ Խնդրոյս մասին հմտ. Terrien de Lacouperie, The old Babylonian characters and their Chinese derivates. Lond. 1888, pp. 27. — Ball C. J., Chinese and Sumerian. Lond. 1913, pp. XXIV + 152 + 12; 12 plates. Ասոր գնահատիչ գործերէն՝ The new Accadian, part 1-5 (TSB4), 1889-1890 են։ — L. K ü r c z, Der naturlautliche Ursprung der Sprache und Schrift aus sumerischen, ägyptischen und chinesischen Schriftbildern, bearb. von R. H a d l. Leipz. 1930, pp. XI + 179; 6 Schrifttafeln.
¹⁶⁶ Հմտ. Ed. Stucken, Polynesisches Sprachgut in Amerika und Sumer. Berl. 1927, pp. 127 (= Mitt. d. Vorderasiat.-Ägypt. Ges., XXXI, 2). — հմտ. Իւր՝ Beiträge zur orientalischen Mythologie, I. Berl. 1902 են։ — P. Rivet, Sumérien et Océanien. Paris 1929, pp. 59 (= Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, XXXV).

ցածն այնչափ քիչ, որ կարելի չէ պնդել թէ ինչ էր բուն իրողութիւնը, կամ թէ կա՞րարեօք որեւէ կախում կամ փոխառութիւն են։ Ուստի նոր քննութեանց ասպարէզ կը մնայ։

(Շարունակելի։) Հ. Յ. Տ.

ԹՈՂՈՂՐԳԵՎԵՆ ՀՈՒՍՏՔԸ ԵՋՆԻՍԻ ԲՈՎ

(Շարունակութիւն։)

4. Լուսին⁷⁵. ա. «(Լուսին) ամսոյ ամսոյ հիւժանի, գրեթէ եւ մեռանի, եւ ապասկիզըն առնու կենդանանալոյ, զի քեզ գյարութեան օրինակն նկարիցէ» (19)։ Գիշերուան լուսատուն՝ իր փուլերուն զգալի փոփոխութեամբ եւ կանոնաւոր կերպով կրկնուող բայց կարճատեւ անյայտացումով եւ վերստին երեւմամբ, բնամարդուն աչքին ամսէ ամիս կրկնուող մահուան ու ծնունդի պատկերը կը ներկայացնէր։ Լուսինն իր այս տեսագծով մանաւանդ՝ մահուան աստուածութիւն կը համարուի ամբողջ երկրի զիցաբանութիւններուն մէջ։ Չարմանալի չէ, որ մեռելներու աշխարհին — սանդարմետի տէ՛րը կ'ընդունի զայն ժողովրդական հաւատքը։ Իբրեւ մահուան աստուածութիւն հոգիներու վրայ կը տիրէ եւ կ'առաջնորդէ անոնց դէպ ի սանդարմետ, ուր կը սփռէ իր լոյսը եւ տեղւոյն արեւը կ'ըլլայ։ Դիցարանական այս հայեացքներուն անդրագառնալէ յետոյ՝ կարծեմ ո՛չ ոք պիտի կարծէ, թէ մեր Կողբացի հեղինակը պարզ բանաստեղծական դարձուածք մը կ'ընէ յառաջընթացութեան մէջ։ Ազգաթանգեղոս⁷⁶ եւ ուրիշ ազգային հեղինակներ ալ կը յիշեն լուսնոյ այս տեսագիծը. «(Լուսին) յարեւմտից մինչեւ յարեւելս երբայ ի մանկութիւն։ Դարձեալ յարեւմուտս... ծերացեալ հասանէ, պատի, քաղի. գուշակ քաղիւց, յարութիւն մեռելոց»։ Այս հաւատքին հետ կապ ունի՝ ինչ որ Եդ-

նիկ Պիլթագորեսներու⁷⁷ մասին կը հարգուի։ «Եդ կրօնս Պիլթագորաս... ի լուսնոյ եւ ի վեր զամենայն ինչ որ է՝ անմահ համարել, եւ որ ինչ նորա ի ներքոյ՝ մահկանացու» (235)։ Ուրիշ տեղ մը Պիլթագորասի այս ըմբռնումը հերքելու համար կ'ըսէ. «Կարի անարժան գործ էր, եւ ի լուսնոյ ի վեր զամենայն ինչ անմահ համարել։ Յայտ առնէ, թէ զայն ամենայն աստուածս կարծէր. եւ անտի եւ ի խոնարհ մահկանացու զնելով, ցուցանէր՝ թէ հուրը եւ օդ եւ երկիր՝ կենդանիք ինչ իցեն եւ մեռանիցին. որոց ոչ կենդանութիւնն զգացեալ, եւ ոչ զմահու ազդումն առնուն, որ շնչաւորացն է եւ ոչ անշնչոց» (265)։ Փոխազգայնութիւնը⁷⁸ շատ տարածուած էր բարբարոսներու Մէն աստուածութեան պաշտօնը։ Փոքրասիական այլ եւ այլ ցեղեր՝ այդ անուան տակ լուսնային դէք մը կը պաշտէին, որ միաժամանակ երկնի եւ սանդարմետի (հոգիներու բնակարաններուն) իշխանը կը կարծուէր, ինչպէս որ լուսինն ալ՝ իբր գիշերային լուսատու՝ մեռելներու խաւարմած իշխանութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը դրուի։ Աւստրոնեզեանները⁷⁹ մահն ու մեռելութիւնը լուսնին կու տան, իսկ կեանքը՝ արեւուն։

Բ. «Լուսին — խոնաւական բնութիւն — առանց խոռոնուածոյ ջերմութեան արեգականն, վնասակար եւ ապականիչ է» (13)։ Տեղիքս կապ ունի շատ տարածուած հաւատալիքի մը հետ. լուսնի փճացող զօրութիւն մը կը վերագրուի, որ յատկապէս բոյսերու եւ կենդանիներու վրայ աւերիչ ներգործութեամբ մը կ'ազդէ։ Լուսնի իշխանութեան տակ կ'երթան բոյսերն ու անասունները։ Ընդհանուր դիցարանութեան մէջ հա-

⁷⁵ Լուսնին մինչեւ վերը՝ 7 աստղեր կան մին միւսին բարձր դիրքով. անոնց մէջ ամէնէն ցած տեղը կը զբաղէ լուսինը։ Ինչ որ լուսնին վեր է՝ մահուան ենթակայ չէ, իսկ ինչ որ լուսնին վար է — ենթալուսնայ — չի կրնար մահուան գերը ըլլալ։ «Եւ ոչ ասող ցածագոյն զոյ քան զլուսնին՝ թէ ի ներքոյ նորա հանդիպեալ զնա խաւարեցուցէ» (249) խօսքը որչափ ալ հարազատ է իբր հաւատալիք, սակայն եւ այնպէս Աճառեանի բնագրին մէջ կը պակսի, ուստի ներմուծուած է. Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եգիպտոսի նորագիտ ձեռագրին, Վիեննա 1904 (Ազգ. Մասն. ԽՂ), էջ 56։ Եղեչէ կ'ըսէ. «(Փիլիսոփոսք) զլուսնի զնայս ի ներքոյ ամենայն աստեղաց զնեն», էջ 32։ Արիստոտէլ եւ կ'ընդունէր «Ենթալուսնային» դրութիւնը. Stöckl, Grundriß der Geschichte der Philosophie, 1924, 85.
⁷⁸ F. Cumont, էջ 57.
⁷⁹ P. W. Schmidt, Grundlinien, էջ 106։